

Чан-хі Оксана Сергіївна

кандидат економічних наук

доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

Чан-хи Оксана Сергеевна

кандидат экономических наук

доцент кафедры предпринимательства, торговли и биржевой деятельности

Киевский кооперативный институт бизнеса и права,

Chan-khi Oksana

PhD in Economics,

Associate Professor of Enterprise, Trade and Exchange Activity Department

Kyiv Cooperative Institute of Business and Law

Мосійчук Наталія Олександрівна

аспірант кафедри економіки праці та соціального розвитку

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Мосийчук Наталья Александровна

аспирант кафедры экономики труда и социального развития

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

Mosiichuk Nataliya

PhD student of Economics of Labour and Social Development Department

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ КООПЕРАЦИЯ:
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ
AGRICULTURAL COOPERATION:
FOREIGN EXPERIENCE FOR UKRAINE**

Анотація. У статті узагальнено провідний світовий досвід розвитку кооперації в аграрному секторі та окреслено перспективи його використання в Україні. Висвітлено закономірності й тенденції розвитку системи кооперації у провідних країнах світу. Доведено необхідність розробки та впровадження теоретичних засад і практичних рекомендацій, щодо створення і розвитку кооперативних формувань, які ґрунтуються на зарубіжному та вітчизняному досвідах з урахуванням нинішньої економічної, соціальної та політичної ситуації на селі. Визначено тенденції розвитку кооперативних процесів в агропромисловому комплексі України. На основі світового досвіду визначено переваги від створення кооперативних об'єднань та переваги їхнього функціонування в Україні.

Надано критичну оцінку стану аграрної кооперації в Україні, визначено причини, які стримують її розвиток, і обґрунтовано пропозиції стосовно перспектив вітчизняної сільськогосподарської кооперації в умовах глобалізації та євроінтеграції.

Ключові слова: кооперація, сільськогосподарська кооперація, кооперативний рух, Україна, світовий досвід.

Аннотация. В статье обобщен ведущий мировой опыт развития кооперации в аграрном секторе и намечены перспективы его использования в Украине. Освещены закономерности и тенденции развития системы кооперации в ведущих странах мира. Доказана необходимость разработки и внедрения теоретических основ и практических рекомендаций, по созданию и развитию кооперативных формирований основанных на зарубежном и отечественном опытах с учетом нынешней экономической, социальной и политической ситуации на селе. Определены тенденции развития кооперативных

процессов в агропромышленном комплексе Украины. На основе мирового опыта определены преимущества от создания кооперативных объединений и преимущества их функционирования в Украине. Дана критическая оценка состояния аграрной кооперации в Украине, определены причины, которые сдерживают ее развитие, и обоснованы предложения относительно перспектив отечественной сельскохозяйственной кооперации в условиях глобализации и евроинтеграции.

Ключевые слова: кооперация, сельскохозяйственная кооперация, кооперативное движение, Украина, мировой опыт.

Summary. The advanced experience in development of cooperation in the agrarian sector of foreign country's was summarized, prospects for its implementation in Ukraine was outlined. Regularities and development trends of the cooperation system in the leading countries have been researched. The article demonstrated the necessity of the formulization and implementation of theoretical foundations and practical recommendations for the creation and development of cooperative groups, based on the foreign and domestic experience in view of the current economic, social and political situation in the countryside. It was also determined the tendencies of the development cooperative processes in the agricultural sector of Ukraine. There are defined advantages by the creation of cooperative societies and advantages of their functioning in Ukraine, based on the international experience. A critical estimation of the state of agrarian cooperation in Ukraine has been made, the causes hindering its development are identified, and proposals concerning the prospects of the domestic agricultural cooperation under conditions of the globalization and European integration was substantiated.

Key words: cooperation, agricultural cooperation, cooperative movement, Ukraine, international experience.

Постановка проблеми. В сучасних умовах господарювання сільськогосподарська кооперація як суспільно-економічне явище є важливим компонентом ринкових відносин. Адже, у світовому господарстві відбуваються істотні зміни, які пов'язані з глобалізацією, інтернаціоналізацією та інтеграцією господарського життя. Крім того, стикаючись із жорсткою конкуренцією з боку великих та добре організованих посередницьких комерційних структур, що функціонують та аграрному ринку, більшість дрібних та середніх сільськогосподарських товаровиробників, маючи обмежені можливості для первинної обробки та зберігання зібраного врожаю, не здатні забезпечити ефективно просування та збут своєї продукції на світові ринки. Тому розвиток кооперації в вітчизняному агропромисловому секторі неможливий без використання закордонного досвіду, крім того світова практика свідчить про потенційно високі економічні можливості таких об'єднань та доводить позитивний вплив їхнього функціонування як для сільськогосподарських виробників, так і для держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду діяльності кооперативних угруповань, у тому числі сільськогосподарських, у своїх працях розглядають: Н. Болгарова, С. Григор'єва, В. Горьовий, О. Клокар, О. Манжура, Т. Паневник, О. Рудік, О. Скидан. Проте в умовах глобалізації та жорсткої конкуренції на ринках агропродовольчої продукції залишаються недостатньо дослідженими і потребують подальшого аналізу та систематизації питання відродження та розвитку кооперації в Україні на основі досвіду сільськогосподарських кооперативів зарубіжних країн.

Метою статті є узагальнення провідного зарубіжного досвіду розвитку кооперації в аграрному секторі та визначення перспектив його використання в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Активізація міжнародного економічного співробітництва України передбачає розробку стратегії ефективного функціонування сільськогосподарської кооперації, яка є основою забезпечення комплексного розвитку сільських територій та різних форм зайнятості сільського населення. Крім того, сільськогосподарська кооперація стимулює підвищення рівня розвитку інфраструктури аграрного ринку, відіграє виняткову роль у зміцненні економічного потенціалу, конкурентоздатності і соціального статусу сільськогосподарських виробників, поліпшенні умов господарювання і створенні стимулів для росту товарної продукції. Проте до цього часу її розвиток знаходиться на низькому рівні, основними причинами чого є недооцінка в процесі економічних реформ кооперативних форм господарської діяльності, загальні несприятливі умови ведення аграрного виробництва, психологічна неготовність селян до кооперування та недостатній рівень знань сільського населення щодо переваг кооперації, слабкий рівень державної підтримки малих форм господарювання в АПК і сільськогосподарських кооперативів [4, 8].

За таких умов вивчення та використання найкращих практик формування та функціонування зарубіжних кооперативних організацій є надзвичайно важливим та актуальним для України в умовах сьогодення. Крім того, світовий досвід переконує, що кооперація сприяла розвитку багатьох країн світу. Так, зокрема, в Європі кооперативи є важливою частиною економічного життя та промисловості. Нині в державах-членах

ЄС налічується 250 тис. кооперативних підприємств, власниками яких є 163 млн громадян (кожен третій громадянин ЄС), які дають роботу 5,4 млн осіб [7, с. 55–56].

У Норвегії, Фінляндії, Швеції, Японії кооперативами охоплено 100% фермерських господарств, у Франції та Німеччині — близько 80%, в США — в межах 30% [6, с. 275].

У країнах ЄС найбільшого поширення отримали дві групи кооперативів: перші займаються заготівлею, переробкою і збутом (оптовим і роздрібним) сільськогосподарської продукції, другі здійснюють оптову закупівлю засобів виробництва з їх наступним постачанням у господарства свої х членів.

Європейський досвід свідчить, що збутові кооперативи в чистому вигляді зустрічаються рідко. У переважній більшості кооперативних об'єднань аграрної сфери продукція, отримана від товаровиробників, піддається певній обробці, пакуванню тощо. Це характерно для кооперативів молочної і м'ясної спеціалізації, власників лісу, кооперативів, що здійснюють вирощування сільськогосподарських культур, розведення птахів тощо. Вони мають значну частку на ринку сільськогосподарської продукції, зокрема в Данії — 90% ринку товарного молока, масла, сиру, у тому числі на експорт, у країнах Скандинавії і Фінляндії — 80% ринку м'ясо-молочної продукції. У Нідерландах понад половину обсягу реалізованої продукції припадає на переробно-збутові кооперативи, для окремих товарних груп їх частка складає: майже 100% для овочів, 95% — фруктів, 90% — вовни і вершкового масла, 85% — сиру, 80% — товарного молока і молочного порошку, 65% — цукру, 60% — згущеного молока. У Франції і ФРН охоплення фермерських господарств кооперативами менше, але вони реалізують на внутрішньому і зовнішньому ринках близько половини продукції аграрного сектору. Французькі кооперативи випускають і збувають на міжнародному ринку до 70% вина, значною є їхня участь у випуску спирту та оливкової олії [9].

Насичення ринку продовольства і пов'язана з цим гостра конкуренція стимулюють кооперативи до вдосконалення технології виробництва і досягнення глибокої переробки сільськогосподарської сировини на основі безвідходних технологій. Так, у Данії, крім великих м'ясокомбінатів, кооператорам належать і невеликі підприємства з переробки їх відходів (крові, вовни, нутрощів і кісток), на які припадає п'ята частина ринку їх спільного обсягу виробництва.

Важливою запорукою успішної діяльності кооперативів є відповідне виробничо-технічне забезпечення. Зокрема у Швеції і Фінляндії обслуговуючі кооперативи постачають сільським товаровиробникам приблизно 60% засобів виробництва. Високі показники

постачання характерні для Франції та ФРН, де значну роль відіграють кооперативи у поставках добрив та кормів (близько 50%), а у Франції через кооперативи постачається фермерам майже 2/3 насіння зернових. У ФРН, на кооперацію фермерів припадає 36% поставок машин та обладнання і 44% пального [5, с. 17].

Проведені дослідження свідчать, що у Франції функціонує 3500 сільськогосподарських кооперативів, що займаються переробно-збутовою діяльністю (60% збуту). Найбільше кооперативами охоплено збут зерна — 67–70%, свинини — до 65%, більше половини молока. Переробні кооперативи Франції дають 40–45% загального обсягу продукції харчової промисловості. Значна частка кооперативного сектору у виробництві харчової продукції забезпечує створення сприятливого конкурентного середовища, спонукає приватні комерційні переробні підприємства до покращення економічних взаємовідносин з фермерами. До них треба додати 13300 землевпорядних кооперативів та кооперативів зі спільного використання техніки в яких зосереджено 33% кормозбиральної техніки, 30% зернозбиральної, 12% орної, 15% розкидувачів добрив і 4% тракторів [6, с. 276]. Широко розповсюджені також кооперативи штучного запліднення. Членами кооперативів є 9 з 10 фермерів. У французьких сільськогосподарських кооперативах зайнято більше 520 тис працівників. Кооперативний річний оборот становить у середньому 77–80 млрд євро [3].

Головною характеристикою кооперативного руху в Німеччині є глибока інтеграція кредитної і сільськогосподарської кооперації. Понад 700 кооперативних банків спрямовують свою діяльність на матеріально-технічне постачання та маркетинг сільськогосподарської продукції, надаючи послуги 75% від усіх кооператорів країни. Найбільшим кооперативним об'єднанням є Райффайзенівська спілка, яка різним ступенем охоплює усі німецькі сільськогосподарські кооперативи. Їх частка в реалізації молока становить 85%, зерна — понад 55%, овочів — близько 45%, свинини, яловичини, фруктів — 30%, м'яса птиці — 19%. Крім того, для сприяння розвитку кооперації держава надає фінансову допомогу протягом перших п'яти років функціонування кооперативів. В перший рік розмір допомоги становить 3% від виручки кооперативу, в другий — 2%, в третій, четвертий та п'ятий — до 1%. В цілому, сума субсидій не повинна перевищувати відповідно 60%, 40% та 20% адміністративно-управлінських витрат кооперативу та може становити до 25% інвестиційних витрат на капіталовкладення [6, с. 276–277].

Розвиток кооперація в Швеції відбувається переважно у сфері виробничого постачання, сільського господарства та зберігання продукції з високим ступенем централізації та об'єднує 13 національних галузевих

кооперативних об'єднань. Очолює цю систему Шведський сільськогосподарський союз, він організовує співпрацю членів союзу, здійснює їх представництво та захист інтересів. Через збутові сільськогосподарські кооперативи Швеції реалізується понад 90% продукції, що вироблено в агропродуктовому комплексі. Більше половини продуктів харчової промисловості виробляють кооперативні підприємства, зокрема їм належить вся молокопереробна промисловість, понад 50% м'ясної та 54% борошномельної галузей [2, с. 20].

Кооперативні об'єднання є важливим структурним утворенням в аграрній сфері Фінляндії. Кооперативи, об'єднуючи майже всіх фермерів забезпечують їм необхідні умови виробництва, кредитування, реалізацію продукції та застосування досягнень науково-технічного прогресу в практиці господарювання. Кооперативи постачають до 50% добрив, 65% кормів, 40% техніки та палива. Кооперація дає змогу широко впроваджувати комп'ютеризацію та автоматизацію в аграрне виробництво [6, с. 276].

Також позитивний досвід розвитку кооперації спостерігається у Швейцарії. Швейцарський кооперативний рух є прикладом так званого «некласичного розвитку» споживчої кооперації. Розширення кооперативної діяльності в Швейцарії відбувалося шляхом відкриття нових магазинів і системи самообслуговування. Швейцарські кооперативи досягли успіху в кооперативній діяльності завдяки концентрації і укрупненню споживчих товариств. Концентрація і укрупнення полягає в злитті різних видів і галузей кооперативів з перспективою створення єдиних цільових організацій. В 70-х рр. швейцарські кооператори (як і кооператори більшості європейських країн) відмовилися від отримання дивідендів і перейшли на політику низьких цін [7, с. 55–57].

Вартий уваги також досвід Італії у сфері кооперації. На відміну від інших країн, розквіт споживчої кооперації Італії відбувся в середині 80-х років, а саме у період спаду кооперативного руху в інших європейських країнах. Це було спричинено головним чином незначною участю кооперативів в економіці країни післявоєнного періоду, а також релігійною і політичною роздробленістю кооперативного руху. Парадоксально, але повільний розвиток кооперативного руху в Італії в післявоєнний період позитивно вплинув на подальшу кооперативну діяльність країни. Тісні зв'язки з коопераціями інших країн дозволили врахувати їх досвід і уникнути помилок. Сьогодні в Італії близько половини супермаркетів належать кооперації [6, с. 275].

Про масштаби розвитку кооперативів у сільськогосподарстві свідчить досвід США, де функціонує 3651 кооператив з обсягом товарообороту понад 120 млрд доларів. Кількість членів кооперативів становить

3 млн 353 тис., чисельність зайнятих у них працівників на постійній основі досягає 174 тис. чоловік, а частково зайнятих – 92 тис. Частка основних видів сільськогосподарської продукції, яка реалізована через кооперативи, становить: молока – 82%, зерна і насіння олійних культур – 40, бавовни – 43, фруктів та овочів – 19, худоби і вовни – 14. Частка ресурсів закуплених через кооперативи, є також досить істотною і по окремих їх видах складає: добрив – 45%, пального – 50, засобів захисту рослин – 34, кормів – 21, насіння – 10. Багато сільськогосподарських кооперативів США є надзвичайно великими підприємствами [2, с. 19–20].

Кооперативи відіграють ключову роль у сільськогосподарському секторі канадської економіки, зокрема у постачанні продукції для ферм, переробці та збуті зерна й олійних культур, молочної продукції, птиці, фруктів, овочів, худоби, а також меду й продукції з кленового сиропу. В аграрному секторі функціонує більше 500 кооперативів, членами яких є більше 2/3 фермерів. Серед них виділяються сільськогосподарські збутові (переробно-збутові) кооперативи, які є сучасними організаціями із своєю експертизою і спільним ринком аграрної продукції, що дає їм можливість конкурувати з великими приватними підприємствами. Ці кооперативи утримують суттєву частку товарного ринку в Канаді. Сільськогосподарські постачальницькі кооперативи Канади забезпечують фермерів (своїх членів) засобами, такими як корми для тварин (на 27%), добривами і хімікатам (на 38%), насінням (на 19%), зерноочисним обладнанням, сільськогосподарськими машинами, а також паливними та будівельними матеріалами. Кооперативи в Канаді є некомерційними по відношенню до своїх членів організаціями, вони діють не в інвестиційних цілях, а з тим, щоб забезпечити надання послуг своїм членам. Кооперативи повертають надлишок (кооперативні виплати) членам пропорційно членській економічній участі в кооперативах. Кооперативи організовують процес навчання для своїх членів і працюють з тим, щоб досягти спільної, насамперед, економічної мети [3].

В Бразилії й інших країнах Латинської Америки уряди націоналізують значні масиви землі і сприяють формуванню на них фермерських господарств, надаючи пільгові кредити, сприяючи таким чином формуванню кооперативів. Вони вимушені це робити під тиском соціальних і економічних проблем, породжених багаторічною експлуатацією земель великими компаніями у своїх інтересах. Кооперація розвинута переважно у сфері переробки сільськогосподарської продукції, реалізації і постачання селянам насіння, добрив, техніки та ін. [1, с. 69].

Добре розвинута кооперація в Японії, де фермерські кооперативи (8038 сільськогосподарських

кооперативів, серед яких 3898 є багатofункціональними) переробляють і збувають близько 90% усієї продукції сільського господарства країни (у тому числі майже 100% всього обсягу зерна, 95% картоплі, овочів, фруктів і молока, 85–90% свинини, яєць і м'яса птиці) і поставляють фермерам до 80% необхідних їм засобів виробництва. Комплексні первинні кооперативи Японії на рівні профструктур об'єднані в різні за функціями федерації: федерації взаємодопомоги, економічні і кредитні федерації, а також ради сільськогосподарських кооперативів. Префектурні федерації у свою чергу є членами всеяпонських федерацій. Тобто в країні створена централізована кооперативна система, перед якою стоїть завдання захисту інтересів сільськогосподарських товаровиробників від монополістичного капіталу. Вона досить автономна щодо держави. У Японії, а також у Швеції, Норвегії і Фінляндії представники владних структур разом із сільськогосподарськими кооперативами слідкують за станом переговорів товаровиробників і вирішують такі питання, як рівень цін на сільськогосподарські продукти, розміри бюджетних асигнувань у сільське господарство, банківські процентні ставки за кредит (в Японії вони в 2–3 рази нижчі за комерційні), субсидювання експорту та ін. [1, с. 69–70].

Таким чином, узагальнюючи досвід розвинених країн світу, зазначимо, що основними перевагами об'єднання сільгосптоваровиробників у кооперативи є [3]:

1. Окремий виробник не в змозі впливати на рівень цін як закупівлі, так і реалізації виробленої продукції переробним підприємствам. Група фермерів (союз або кооператив) розглядається як єдина потужна організація, яка здатна закуповувати значні обсяги товарів та послуг та реалізовувати великі обсяги продукції.

2. Значна перевага кооперативних об'єднань полягає в можливості обміну досвідом між фермерами щодо ефективності ведення сільськогосподарської діяльності, а також бажання працювати як частина об'єднання, групи, а не самостійно.

3. За рахунок об'єднання зусиль фермерів у єдиній організації, а також існування переваг щодо закупівлі сировини та реалізації продукції зростає рівень доходності виробництва, а одержаний при цьому прибуток розподіляється рівномірно між кожним учасником кооперативу. При цьому в кооперативному об'єднанні запроваджується уніфіковане ведення бухгалтерського обліку, а також єдина система розрахунку калькуляції виробництва продукції, що знижує її собівартість за рахунок зменшення в цілому на підприємстві вартості постійних витрат.

4. Об'єднавшись у кооперативи, фермери мають можливість нарощувати виробництво за рахунок одержання кредиту на власний розвиток, а також за рахунок можливості використання засобів виробництва, орендованих у інших членів кооперативу.

6. Офіційно зареєстровані кооперативні об'єднання мають можливість одержувати пільговий кредит на здійснення інвестицій у сільськогосподарське виробництво, переробку продукції, надання виробничих послуг.

7. Кооператив може отримати звільнення від податків або зниження податкової ставки на будівництво нових, а також реконструкцію діючих споруд, модернізацію матеріально-технічної бази, які використовуються в межах діяльності, що визначена статутом підприємства на строк до 5 років з дати внесення кооперативу до державного реєстру груп виробників сільськогосподарської продукції.

8. Офіційно зареєстровані кооперативи як групи виробників, а також безпосередньо фермери-члени об'єднання можуть одержувати як матеріально-технічну, так і організаційно-інформаційну підтримку від держави. Ця підтримка включає професійні тренінги, модернізацію ферм, сертифікацію продукції щодо вимог систем якості харчової продукції, інформаційну діяльність та діяльність з просування товарів на ринок, економічну, юридичну підтримку та дорадництво для фермерів, диверсифікацію економічної діяльності в напрямі розвитку зеленого туризму тощо.

Висновки та пропозиції. На підставі проведених досліджень можемо зробити висновок, що велика кількість передових країн світу визнали на законодавчому рівні високу роль кооперативів у вирішенні економічних і соціальних проблем регіонів. Досвід кооперації сільськогосподарських товаровиробників у всіх високорозвинених країнах світу дає змогу використовувати переваги великомасштабного виробництва та одержувати прибуток не тільки від виробництва сільськогосподарської продукції, а й від її переробки та реалізації, а також швидко реагувати на зміну ринку, широко використовувати сучасні досягнення науки. Проведені дослідження переконують, що запорукою успіху в аграрній кооперації є об'єднання в єдиний ланцюжок матеріально-технічного постачання, виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції, а також відповідного фінансово-кредитного забезпечення. Крім того, варто зауважити, що лише комплексне поєднання ринкових важелів та державного регулювання й стимулювання розвитку кооперації та інтеграційних процесів забезпечує ефективне функціонування сільського господарства кожної країни.

Література

1. Горьовий В. П. Менеджмент фермерських господарств [текст]: навч. посіб. / За ред. В. П. Горьового. — К.: «Центр учбової літератури», 2014. — 366 с.
2. Григорьева С. В. Споживча кооперація країн світу: зарубіжний досвід і проблеми його впровадження в Україні / С. В. Григорьева // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. — 2010. — № 3(42). — С. 18–22.
3. Досвід Канади та країн ЄС у сфері політики з підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, Аналітичне дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://agroconf.org/sites/default/files/dosvid-kanady-es-polityku-pidtrymky-sh-obslugovujuchy-kooperatyviv1_0.pdf
4. Клокар О. О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку [Електронний ресурс] / О. О. Клокар. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>
5. Манжура О. В. Аграрна кооперація: досвід Європейського союзу для України / О. В. Манжура // Управління розвитком. — № 1(179). — 2015. — С. 15–20.
6. Паневник Т. М. Історичний досвід та сучасні аспекти розвитку кооперації в АПК / Т. М. Паневник, Н. К. Болгарова. — Хмельницький: Вісник Хмельницького національного університету, 2009. — № 6, Т. 1 — С. 274–279.
7. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація: навч. посіб. / уклад. О. Рудік; за ред. М. Гриценка та В. Бондарчука. — К.: К.І.С., 2013. — 192 с.
8. Скидан О. В. Інституалізація розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Скидан. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=251>
9. Чан-хі О. С. Європейська практика оподаткування сільськогосподарських кооперативів: досвід для України [Електронний ресурс] / О. С. Чан-хі, Н. О. Мосійчук // Київ: Ефективна економіка, № 11, 2016. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5241>

References

1. Horovyy, V. P. Management of farms: teach. guidances. / V. P. Horovyy. — K. «Center of educational literature», 2014. — 366 p.
2. Hryhorieva, S. V. (2010), «Consumer cooperatives countries in the world: foreign experience and problems of its implementation in Ukraine», *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy*, vol. 3 (42), pp. 18–22.
3. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine; Canadian International Development Agency (CIDA) (2011), «Experience in Canada and the EU in the field to support the development of agricultural service cooperatives policy», available at: <http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2014/09/011-MAPFU-Coops-Report-Best-Pract-UKR.pdf> (Accessed 26 Jan 2017).
4. Klokar, A. A. Agricultural cooperatives in Ukraine: a retrospective and prospective analysis of effective development [electronic resource] / A. A. Klokar, available at: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf> (Accessed 26 Jan 2017)
5. Manzhura, O. V. (2015), «Agrarian cooperation: experience of the European Union for Ukraine», *Upravlinnia rozvytkom*, vol. 1(179), pp. 15–20.
6. Panevnyk, T. N. Historical experience and suchasnyi aspects of cooperation in agriculture / T. N. Panevnyk, N. K. Bolharova. — Khmelnytsky: Herald of Khmelnytsky National University, 2009. — № 6, Vol.1 — P. 274–279.
7. Agricultural service cooperatives: teach. guidances. / A. Rudik; M. Gritsenko and V. Bondarchuk. — K.: KIS, 2013. — 192 p.
8. Skydan, O. V. (2017), Institutionalization of agricultural cooperatives in Ukraine / O. V. Skydan, [Online], available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=251> (Accessed 26 Jan 2017)
9. Chan-khi, O. S. and Mosiichuk, N. O. (2016), «European practice of taxation of agricultural cooperatives: experience for Ukraine», *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua>